

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדן

אב תשי"ח

מחזור ט, קונטרס ט (צא)

דב מדן

לשון סופר וספר

ללשונותיו של ש"י עגנון וסביביהם

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית

ירושלים

לשוננו של ש"י עגנון — מי במעריכיו לא ייחד לה שבח, ומי בהם לא שיבח בה ייחוד, אך לא מצינו בהם עדיין מי שיטול עליו לברר הלכותיה כדרך הבחינה והחקר. גם מעט הניסיונות שנעשו מורגשת בהם רתיעה, והמנסים בחינת נוגע-ואינו-נוגע, וניכרת בהם אימת המשאוי שלפניהם. ודומה, כי אם אין החקר מתכוון לוותר על התעודה הזאת, לא יתגבר על אימתו, כל עוד לא יבין, כי חקר לשוננו של עגנון פתיחתו חקר לשונותיו, שדרכו מן הקל אל הכבד ומן הפשוט אל המורכב. ושעל-כן, בבואנו עתה לנסות כניסוי הזה, נפתח בדוגמה שאין כמדומה כפשיטותה, והיא דוגמה לשימוש במקרא. וכך לשון הדוגמה:

„טובים היו הלילות הללו שבהם הייתי שוכב על משכבי והוגה במלך המשיח שיתגלה פתאום בעולם ויוליך אותנו לארץ ישראל ונשב איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו. אבא לא יסע לירידים, ואני לא אלך לבית הספר, אלא אתהלך לפני ד' בארצות בית אלקינו“ („המטפחת“, כל סיפוריו, כרך „בשובה ונחת“ עמ' קעא).

המליצה המוטעמת היא מליצה נודעת ושימושה מרובה, אך ניסוחה אינו כדיוקו של מקרא, שעניינו תיאור אידיאלי של ימי שלמה המלך. כי המקרא ההוא כך לשונו: „וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו“ (מלכים א' ה, ה).

לאמור, תיבת איש, הנזכרת במקרא אך פעם אחת, מתכפלת (איש — ואיש) ומשתנה משקלה, ועל דרך השינוי הזה נעשתה כמטבע המצוי. מצד־מה לפנינו כמין תיקון של המקרא ברוח חוק מחוקותיו שלו עצמו, חוק־התואם, כזה :

(1) אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאַנְתּוֹ

(2) אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְאִישׁ תַּחַת תְּאַנְתּוֹ

וספק אם התיקון היה מתקיים, ובייחוד אם היה מתגבר על חיזוקו של לשון הכתוב בדברי מיכה (כתוספת לדברי ישעיהו): „וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו“ (ה, ד), אילולא הסיוע מצד כתוב שכוחו במה שהובא פעמיים, גם במלכים (ב' יח, ג) גם בישעיהו (לו, טז): „אל תשמעו אל חזקיהו כי כה אמר מלך אשור עשו אתי ברכה וצאו אלי ואכלו איש גפנו ואיש תאנתו“. סיוע זה נצטרפו לו חבריו שבנינם כך, כגון: „והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו“ (שמות לב, כז), או: „ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו“ (ויקרא כה, י), ובייחוד: „וחנו בני ישראל איש על מחנהו ואיש על דגלו לצבאותיהם“ (במדבר א, נב), והיא מליצה שנשלבה בפיוט הפשוט בעם, פתח זמירות ליל שבת: „כל מקדש שביעי כראוי לו / כל שומר שבת כדת מחללו / שכרו הרבה מאד על פי פעלו / איש על מחנהו ואיש על דגלו“. אם לא נאמר להסתפק בדרך ליכוד מיכני, נאמר, כי ככל המשוער נתלכדו בזיכרון העם ובדמיונו ארבעת הציורים האידיאליים: (1) ימי המדבר, (2) השבת, (3) ימי־שלמה, (4) ימות־המשיח — באופן שהליכוד הזה סייע גם הוא לקביעתה של המליצה איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו.

אין צריך לומר, כי לשון הכתוב כדיוקו עשוי היה לבוא ולתבוע את שלו, אם בימים של תגבורת ידיעה ודקדוק במקרא, אם בימים של מהימנות פוריסטית, והיה זה מן העניין לבדוק דרך שימושם של הסופרים באותה מליצה, אם לצד דיוקו של כתוב אם לצד שינויו. נצטמצם על דוגמאות מעטות לדרך הדיוק — בתקופת ימי הביניים, למשל ר' יצחק בן שלמה סהולה ("משל הקדמוני", מהדורת מחברות לספרות, עמ' 29):

וַיֵּשְׁבוּ לְבִטָּח כָּל אֶחָד כְּפִי תְּשׁוּקָתוֹ.
אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאַנְתּוֹ,

ובתקופת ההשכלה, למשל, שמעון בכרך ("מלך אביון", תרמ"א, עמ' 2):

אֶת הַיָּמִים בָּם יֵשְׁבּוּ
בְּאַהֲלֵי הַמְּבֹטָחִים
מִדָּן וְעַד בְּאֵר שֶׁבַע שְׁלֹוִים
אִישׁ מִוֹל גִּפְנוֹ וְתַאֲנָתוֹ.

ראשון — הדיוק מסתבר לו מאליה, וביותר שהוא נעזר בלשון הכתוב הקודם למליצתנו (וישבו לבטח), ואף האחרון כך, גם אם הטיל קצת שינויים (ישבנו — — המבטחים — — איש מול). אולם כנגדם אנו מוצאים, ובמניין מוסיף והולך, וביותר בדורות אחרונים, דוגמאות לשינויו של המקרא, וכן, למשל, הרץ הומברג: "בשבתנו על אדמתנו איש על אחוזתו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו" ("אמרי שפר", פרק יז, סעיף ד). אנו רואים בעליל, כיצד שינויו של לשון הכתוב בא ברישום המבנה

של כתוב אחר: „ושבתם איש אל אחותו ואיש אל משפחתו תשובו“. מובן שיש דוגמאות, שבהן מכריע לא רישומו של הכתוב, אם לצד דיוקו אם לצד שינויו, אלא צורכו של השימוש לפי הגיונו או כוונתו; והרי, למשל, שתי דוגמאות של מחבר אחד — צבי וסרטרילינג בשירתו על דניאל, כותב מזה („נזר חמודות“, חש"ד עמ' 11):

כִּי אִישׁ יֶה בְּלִבָּם תּוֹקֵד, יֹאשִׁיְהוּ לְפָנֵיהֶם
מִלֶּךְ, בּוֹ רוּחַ שְׂדֵי, בְּקֶרְבוֹ תְּנוּסִס יִרְאַתוֹ
וַעֲמוֹ יִשְׁכֵּן בְּטַח תַּחַת גִּפְנוֹ וְתֵאֵנָתוֹ.

ומזה הוא כותב (שם, עמ' 188):

רְאֵה כָּל אִישׁ יְהוּדָה אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ יִקְרָאוּ
אֶל תַּחַת גִּפְנוֹ וְאֶל תַּחַת תֵּאֵנָה שְׁבֶת בְּטַח.

כמעט שאנו רואים, כיצד הנאמנות לדיוקו של מקרא והסטייה מדיוקו התכתשו זו בזו ונולדה מתכונת חדשה. ויש כמה וכמה דוגמאות לדרך פיתוחו של השימוש באופן שהוא מוליד שכמותו, וגם בו מתנצחות אדיקות וסטייה. וראה יל"ג (גם אלה משלי יהודה, „הצפרדעים המבקשים להם רב“):

וּבְצִלּוֹ יִחְיוּ אַנְשֵׁי קִהְלָתוֹ
אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תֵּאֵנָתוֹ.

האדיקות בדיוקו של הכתוב, נשמרת גם במטבעות אחרים שלו העשויים כמתכונת מליצתנו, ובייחוד באלה המסתפקים במשקל איש תחת גפנו, וכן („רפסודות“):

רַבֵּינֵנוּ יוֹשְׁבֵי־אֵישׁ תַּחַת חֶפְתּוֹ,
 לֹא יִדַּע שָׁבֵר עֲמוֹ לֹא יַחֲשֶׁה חֶרְפָּתוֹ —

מה שאין כן בדוגמה שנתערב בה הד הסטייה (משלי יהודה,
 „גפשונו כצפור“):

אִישׁ אִישׁ תַּחַת נֶטְלוֹ יִדְּכָה יְשׁוּת.

וקל לראות זימונם של הכתוב שלנו איש תחת גפנו ושל כתוב
 כמו איש איש ממלאכתו וכיוצא בו. לענייננו עתה דיינו בהערה,
 כי המליצה איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו היא כמליצה
 הפשוטה בעם, וגודל התפשטותה נראה, כשהיא משולבת בתוך
 לשון-דיבור, כלשון-אידיש, והרי שתיים דוגמאות: אליעזר צבי
 הכהן צוויפל, הכותב בסיפורו: „מיר וואָלטין געזעססין אין
 אונזער אײגענער לאנד איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו“
 („דער גליקליכער מפטיר“, 1886, עמ' 29) — כלומר: היינו
 יושבים בארצנו אנו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו; יעקב
 דינזון הכותב בפליטון שלו: „ראַטשילד — קויפט דאָרט
 וואָס אַ יאָר אַלץ נייע פעלדער, נייע וויינגערטנער, בעזעצט
 אויף זיי יודען, און די יודען זיצען טאַקי דאָרט שוין איש תחת
 גפנו ואיש תחת תאנתו“ („חבלי משיח“, דער יוד, 1900, גיל'
 42) — כלומר: רוטשילד קונה שם שנה שנה יותר שדות חדשים,
 כרמים חדשים, מושיב עליהם [= בהם] יהודים, והיהודים אמנם
 כבר יושבים איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו. כמובן, גם
 בלשון-אידיש עשוי המטבע לקיצור-מה, ביחוד בהתחלף הנושא,
 וכן, למשל, זה מקרוב שלמה רחנברג: „און איצט קאָן ער זיך

ברווחדיק זיצען און ברענען אויף דער פלאַרידער זון תחת גפנו ותחת תאנתו" («אויפסניי», 1958, חוב' 19, עמ' 21) — כלומר: עתה יכול הוא לישב ברווחה ולהישוף בשמשה של פלורידה תחת גפנו ותחת תאנתו. אלא שהדוגמה הזאת כבר מעידה על התרוקנותה הגמורה של המליצה מתוכנה; כי ממה נפשך — אם הוא יושב תחת גפנו ותחת תאנתו, הרי הוא שרוי בצל, ושיוזפו בשמש כיצד. כנגד התרוקנותה של המליצה אתה מוצא התמלאותה, וכאן ניתנת הוכחה לכוחו של מטבע-עם, בבוא מליצתנו לשמש תיאור של ימי-המקרא. וכדוגמה אחרונה ראה יוסף אריכא בסיפורו על ימי ישעיהו ומיכה: «יכלו לשבת בטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו»; ולא עוד, אפילו סנחריב כבר יודע את המליצה כמטבע שלנו, שכן הוא אומר: «מגר אמגר את יהודה ולאחר שאנחילו תבוסה ניצחת, תסור אימתו מעליכם, ותשב לבטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו». אמרנו כי בניין המטבע המצוי של מליצתנו נשפע מדרך הכתוב איש על מחנהו ואיש על דגלו. עתה נראה איך הכתוב הזה נשפע מדרך הכתוב איש תחת גפנו ותחת תאנתו, וכדוגמה ח"נ ביאליק, הכותב («אגדת שלושה וארבעה»):

וּבְמִצָּאִים אֶת כָּל הַדְּבָרִים וְהֵנָּם עַל מְכוּנָם וְעַל מְשֻׁפָּטָם — וְהַסֵּלֶם הַשְּׁמוּט הוֹקֵם גַּם הוּא עַל כִּנּוֹ כְּבָרָאשׁוֹנָה וְכָל הַבָּאִים עָלָיו בּוֹ אִישׁ אַחֲרֵי רֵעֵהוּ אִישׁ כְּכַבּוֹדוֹ וְכַעֲרָהּ מַעֲלָתוֹ — בַּעֲלוֹתָם כָּלֶם אֶל הָעֲלִיָּה וַיַּעֲרְכוּ כָלֶם אֱלֹה אַחֲרֵי אֱלֹה טוֹרִים טוֹרִים אִישׁ עַל מַעֲמָדוֹ וְעַל מַעֲרָכָתוֹ, לְפִי כְבוֹדוֹ וּלְפִי [עֲרָה] מַעֲלָתוֹ.

ראינו את ח"נ ביאליק נוטל דוגמה שבה מצוי לשון איש על — ואיש על („איש על מחנהו ואיש על דגלו") ומנסחה לשון איש על ועל („איש על מעמדו ועל מערכתו"), מתוך שלשון אחרון עשוי כלשון איש תחת — ותחת („איש תחת גפנו ותחת תאנתו"), ולשון זה אוירתו אוירת ימי שלמה, שהמשורר מתארם באגדתו גם הוא. ואילו ש"י עגנון ראינו מקיים בחינת צא וראה מה העם נוהג, שכתב כדרך הפשוט בעם איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, אף שעניין סיפורו מעורר כממילא על הצד השווה שבין המיתוס של בן-דוד שהיה (ימי שלמה) ובין האוטופיה של בן-דוד שיהיה (ימות המשיח), מה שהוצרך לעוררו לדקדק בכתוב ובלשונו. עד היכן רישומו של מטבע-עם מגיע, ניתן לראות מדוגמה אחרת — בבוא המספר לתאר מעשי יפתח הגלעדי, הוא מביא לפנינו את הדברים שבינו ובין זקני גלעד, ואנו שומעים את יפתח לאמור: „משמע כשם שהייתם עד עכשיו כך אתם עכשיו, ולכשאעביר צרתכם מכם שוב כל בעל בשר יושב לו בכרמו או תחת תאנתו ופילגשו מניפה לו במניפה, בא איש מאנשי יעף מן המלחמה שנלחם לכם ומבקש ענבה או תאנה מה משיבים לו, מי יפתח ומי בן גלעד שניתן לאנשיו מאשר לנו" („הדום וכסא" פרשה שנייה, סעיף כ"ח). החוזר על כל המקראות לא ימצא בהם יושב בכרמו, אבל הוא ימצאנו בדיבור-העם כגון „ער זיצט ווי ביים טאטן אין וויינגארטן" — כלומר הוא יושב כמו בכרמו של אביו, ביטוי ששרשיו מסועפים אף רחוקים ובירורם כפרשה לעצמה.

משבדקנו שימוש בלשון-כתיב, שחל בו שינוי-מה, ראוי

שנבחון שימוש בלשון כתוב, שלא חל בו כל שינוי-נוסח, אך חל בו שינוי-משמע, שלא כעיקרו הקדום, אלא כפירושו המאוחר. כדוגמה בולטת לכך נבור שם סיפור מסיפוריו. אולם עד שאנו מפרשים שם זה, דין שניתן מעט דעתנו על דרכו בשמות סיפוריו וספריו, שכן דרכו זו לא נתקיימה בה הפרופורציה הרגילה שלו בין לשון-חכמים, שהיא לו מסילת-קבע, ובין לשון-מקרא, שהיא לו משעול-עראי. אדרבה, שמות אלה בולטים בהם שימושי-מקראות לא בלבד בסיפורים ששמותיהם לשונות-כתובים («והיה העקוב למישור»), ולא בלבד בקובצי-סיפורים ששםם הכולל כך («בשובה ונחת», «על כפות המנעול»), אלא גם ספרים גדולים («אורח נטה ללון», «תמול שלשום»). ולא עוד, השמות האלה מגדירים את אופיו של החיבור, מרמזים על כוונתו, ופעמים אף ממצים עיקרו. אולם מי שיבדוק בהם ובכמותם ימצא, כי הם חסרים, אם לחלוטין אם במכריע, את המידה המצויה בשימושי שמות כאלה — הלא היא מידת-השחוק, שעיקרה שחוק-הכפל, כדרך שבא על גילוי בשם-ספר שלשונו לשון-חז"ל («סמוך ונראה»), על דרך השחוק הזה. והנה מידה זו מצויה בדוגמה, שאמרנו לעורר עליה עתה את דעתנו — הלא היא קבוצת-הסיפורים, שעניינם שלשלת ייחוסו של המחבר, תולדות אבות-אבותיו במציאות ובאגדה (נדפסה ב"לוח הארץ", תש"ח) ושמה: «קורות בתינו».

כידוע, סמיכות מקראית, היא, ומקורה בשיר השירים: «קורות בתינו ארזים רחיטינו [רהיטינו] ברותים» (א, יז). אולם בעוד הכתוב מתכוון לקורות מלשון קורה, שעניינה חלק בניינו של בית וחומר, הרי המספר מתכוון לקורות מלשון מקרה,

שענינו מאורעות, תולדות. וזאת לזכור, כי תיבת קורות במשמע מקרים, מאורעות מצויה במקרא פעם אחת בלבד: "ויבואו אל יעקב אביהם ארצה כנען ויגידו להם את כל הקורות אותם לאמור" (בראשית מב, כט); וראה במדרש: "מיד הקדוש ברוך הוא גוזר על הטיפה מה יהא בסופה אם זכר אם נקבה, אם חלש אם גיבור. אם עני אם עשיר, אם קצר או ארוך, אם מכוער או נאה, אם עבה או דק, אם בזוי או גס, וכן גוזר על כל קורותיו" (תנחומא פקודי). אולם מה שחשוב לעניינו הוא, כי כבר המדרש הניח פתח לאותו שחוק — אף שחז"ל דרשו קורות בתינו לעניין שער ניקנור (יומא לח), הרי דרשום גם בדרך אחר: "קורות בתינו ארזים — אבנים שישן עליהן יעקב נעשו תחתיו כמיטה וכפלומה — דבר אחר קורות בתינו אלו הצדיקים והצדיקות הנביאים והנביאות שעמדו ממנו" (שיר השירים רבה). דרוש זה, כשם שמקופל בו עניין כינוי צדיק לשון ארז, המפורש בכתוב ("כארו בלבנון ישגה"), וכינוי האבות והצדיקים כן ("ארזי הלבנון אדירי התורה"), כך כמעט שמקופל בו הדרוש קורות — תולדות, ואמנם סיפורנו מפרש בפשיטות: קורות בתינו — חכמי הדורות.

ודרך השחוק: קורות בתינו — תולדות בתינו נסתייעו בו רחוקים וקרובים. וראה, למשל, ר' עמנואל פראנשיס הכותב לעניין חלום (דיוואן, מהדורת שמעון ברנשטיין, תרצ"ב, עמ' קסו, שורה 26):

שֹׁרָה בְּקוֹרוֹת בֵּיתָהּ —

וביאר המהדיר: קורות — מאורעות; וכבר העירותי בביקורת,

כי הוצרך לעורר על השחוק בכתוב קורות בתינו ארזים, ועל
ההד הרחוק מהמובא על אותו שבא לר' יוסי בר חלפתא שיפתור
לו חלום, והלה אמר לו: שריי בכרסא דביתך — שהכוונה
לקורות-הבית (כמבואר במדרש איכה ובבראשית רבה פ' ויצא).
ואם דוגמאות קרובות, הרי יל"ג (משלי יהודה, "ביקור חולים"):

כִּי אִם אִישׁ אֶל אָחִיו סָפְרוּ עָרְכוּ
קוֹרוֹת בְּתִימּוֹ וַיַּחְדְּשׁוּת צָמְחוּ.

וביותר בפרוזה: "ובזקנם וירוששו וימעטו וישוחו מעוצר רעה,
כי קורות כקורות בית הבד עברו על צבי וידכאו לעפר נפשו
בתוך שאר אחיו בעלי משלח ידו" ("תודה הבאה לאחר זמן");
וכן: "כהרבה תכונות אחרות שבני ישראל מצוינים בהן נקבעה
גם התכונה הזאת בנפשם בימי צר ומצור, לרגלי הקורות אשר
העיקו עליהם כקורות בית הבד ("בעבור נעלים"); ואף:
"חשבתי אחת לאחת את הקורות המוצאות את אחי בני עמי.
קורות כקורות בית הבד השתרגו על צוארם וידכאום עד עפר"
("העצמות היבשות"). רואים אנו כי בדוגמות הפרוזה נעזר יל"ג
בתיבת קורות לשני מובניה. מה שאין כן בימינו — א' שטיינמן,
הכותב: "בצל קורתנו — איזה ביטוי יפה-חן ורב-משמעות.
רצוני לומר, שיש גם לצל קורותינו. כל הקורות שבאים לספר
אותן צל מעט הפרוש עליהן מוסיף להן לוית-חן ועודף-כוח"
("אל הערפל אשר שם"). השחוק ייפול פה בלשון כתוב אחר,
שהוא יחיד במקרא, ועניינו בפרשת לוט: "רק לאנשים האל
אל תעשו דבר כי על כן באו בצל קורת" (בראשית יט, ח).
אולם כתוב זה פתוח לשחוק מורכב יותר וכן ח"נ ביאליק: "והוא

הנותן לו צל של קורת רוח ובטחון לפי שעה" («גילוי וכיסוי בלשון»); והרי דרכו של מנגנון השחוק: (1) צל קורתי, (2) צל קורה, (3) קורת רוח — צל (של) קורת רוח. ונראה שהשחוק נעשה כהלצה שגורה, וכן העירני ידידי עוזי אורנן על מטבע אנונימי של שיחת-שניים: «אל תלוננו בחוץ, הזהיר האב לפני הטיול, הרוח חזקה בלילות. חפשו לכם איזו קורת גג!» «אין דבר, השיב יובב, אם לא נמצא קורת-גג, תהיה לנו קורת-רוח» («הארץ», 28 אוגוסט 1953). ואעיר לכך, כי אם לקיצור הנוסח קדם המספר שלנו, הכותב: «מי שרגיל בקורת גג אין לו קורת רוח מהליכתו, כל שכן כשאין תכלית לטיוליו» («סיפור פשוט», תרצ"ה, עמ' קעה). והוא שעשוע הבולט מתוך עילומו בלשון תרגום כתרגומו של אליעזר רובינשטיין: «ווער ס'איז געוואוינט צו זיצען אין שטוב האָט נישט קיין פארגעניגן פון זיין גיין, מה דאָך אז ער גייט אן א ציל» («א פשוטע מעשה», תשי"ח, עמ' 172—173). אך דין להעיר, כי ההלצה האנונימית יש בה תוספת שחוק: רוח — תרתי משמע.

אך נחזור לקורות-בתינו ונראה, כי הצד השווה בדוגמאות שנבדקו לנו הוא דרך השימוש המאוחר במטבע המליצה, באופן שדרושם של חז"ל (קורות — תולדות) נכנס לתוך לשון מקרא (קורות — עצי בניין) וכבשו. אולם עגנון יתירה עשה, שמטבע זה הוא לו שם קבוצת-סיפוריו, ושימושו גם כפשוטו (קורות בתינו ארזים — לאמור: בתינו בנויים עצים עזים) גם כדרושו (קורות — מאורעות; ארזים — צדיקים, חכמים). וכבר נמצא מי שנעזר בסמיכות זו לשם ספר — הוא ר' משה שמואל הרצוג בספרו קורות בתינו, לקורות הקהילה הישראלית

ותולדות הרבנים והפרנסים בעיר שטמפי עם ציוני מצבותיהם (פטרבורג, תרע"ח), כשם שהיה מי שנעזר בה על דרך מיוחד — הוא ר' בנימין ב"ר מרדכי מבבורויסק בספרו קורות ארזים, סדר הדורות מן השופטים מלכים ונביאים עד זמן החורבן (חשו"ד). לאמור, הוא בנה סמיכות חדשה על דרך: קורות בתינו ארזים — קורות (בתינו) ארזים — קורות ארזים. ספק בידנו, אם מותר לנו לשער, כי חיבורים ששםם בצל הדורות, שהוא שם ספר לאברהם נחתומי ושם מחזה לפרץ הירשביין הם על דרך הגלגול: בצל קורה — בצל הקורות — בצל הדורות; וביותר שאותו מחזה מתורגם מלשון אידיש, ובה שמו אין שאטן פון דורות.

המספר שלנו, שקרא קבוצת סיפוריו קורות בתינו מבאר, כי יסודם הוא בכתב־יד ישן שקיבל מידי דודו ר' עזריאל יעקב אחי אביו, שאמר עליו: "אלו כתבים שהניחו לי אבותינו שכתבו להם מאורעותיהם"; והמספר אומר: "וכשפתחתי את תכריך הכתבים היו מתפוררים והולכים — בינתיים התחיל דודי דוחק עלי שאחזיר לו את הכתבים, שאינו יכול להאריך ימיו בעולם הזה כי נכסוף נכסף לבית אבותיו — אני נותן כאן את הקונטרס הראשון על אבותינו שבאשכנז ובפולין —". והקורא יראה, כי לשון בתינו לפי קונטרס זה חל על שני בתים, בית שמואל ובית יוסף, אלה שני שמותיו של המחבר, שירשם מראשי בתי אבותיו, ויעוין שם.

ג

ראינו שימוש על דרך שינוי־הנוסח וראינו שימוש מקרא

על דרך שינוי-המשמע, דין שנראה שימוש-מקרא על דרך
 שינוי מפנים לשינוי. בסיפור "עפר ארץ ישראל" ("אלו ואלו"
 עמ' קיב ואילך) אנו שומעים על חיבוטי המספר במשלוח קומץ
 עפר לאחד זקן בגולה, וסיכומם של החיבוטים ניתן בדברי
 המספר לבניו של אותו זקן שזכו ועלו לארצנו. כשהללו אמרו
 משמו של הגאון בעירם, כי שולח-העפר ידע לכוון את השעה,
 משום שאנשי ארץ-ישראל בעלי רוח הקודש הם, משיב להם
 המספר: "אמרתי להם אם לשאר אנשי ארץ ישראל ודאי שבעלי
 רוח הקודש הם, אבל לענין זה כך היה מעשה. בראשונה
 כשקיבלתי מכתבים מאביהם החזרתי לו מה שהחזרתי מפני
 שהיה קשה עלי להביא עפר מהר הזיתים, ואחר כך כשהבאתי
 את העפר לא עלה בידי לשלוח עד שנחלצנו מפקיד רע ובא
 אחר תחתיו ושלחתי לאביהם את העפר (עמ' קכד). הפסקה
 המוטעמת יסודה בכתוב בדברי משלי: "צדיק מצרה נחלץ
 ויבוא רשע תחתיו" (יא, ח), וכסיוע לה דברי משלי האחרים:
 "בפשע שפתים מוקש רע ויצא מצרה צדיק" (יב, יג). ראשית
 חובה היא להעיר, כי השינוי הבולט ויבוא רשע תחתיו —
 ובא אחר תחתיו, על עיקר שינויו רשע — אחר, נמצא כבר
 בגמרא: "דהווא עבדא סבא דאזל צבעיה לרישיה ולדקניה,
 אתא לקמיה דרבא אמר ליה: זבינן; אמר ליה: יהיו עניים בני
 ביתך; אתא לקמיה דרב פפא בר שמואל — זבניה. יומא חד
 אמר ליה: אשקיין מיא, אזל חוריה לרישיה ולדקניה; אמר ליה:
 חזי דאנא קשיש מאבוך. קרי אנפשיה: צדיק מצרה נחלץ ויבוא
 אחר תחתיו" (בבא מציעא, סיפא דפרק הזהב) — כלומר: מעשה
 בעבד זקן שהלך וצבע ראשו וזקנו, בא בפני רבא ואמר לו:

קנני ; אמר לו : יהיו עניים בני ביתך ; בא לפני רב פפא בר שמואל, קנאו. יום אחד אמר לו : השקני מים ; הלך והלבין את ראשו וזקנו ; אמר לו : ראה שאני זקן מאביך. קרא על עצמו : צדיק מצרה נחלץ ויבוא אחר תחתיו. אין בידנו להכריע, אם רב פפא עצמו הטיל אותו שינוי בכתוב כדרך מאמרם „אין אדם משים את עצמו רשע“, או המביאים קריאתו משמו הטילו אותו שינוי, שפירושו : צדיק — כלומר רבא — מצרה — כלומר מעבד רמאי — נחלץ, ויבוא אחר — כלומר פפא — תחתיו. על כל פנים אי אפשר שלא לזכור, כי תיבת אחר ככינוי אינה גיטראלית, שכבר נזדווגה ככינוי של גנאי לאלישע בן אבויה. ולא עוד, כצמד החילופים „אלישע — אחר“ הוא צמד החילופים „אלישע — רשע“, והוא מודגש במעשה התינוק שאמר לפסוק „ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי ותשא בריתי על פיך“ (תהלים נ, טז) פסק בגמגומו : „ולאלישע אמר אלהים מה לך לספר חוקי וגו'“. וכבר הוכיח ר' חנוך ילון במאמרו על עניין אחר (מונטסשריפט, כרך 79, חוב' 3) כי יסודו אינו לשון אחר, שונה כפשוטו, אלא איחור, אחירות וכדומה, שעניינם תיעובי-עריות ופיתוי להם, ושעל-כן אותו כינוי-גנאי של אלישע ראוי לנקדו אָחַר או אַחֹר. ואעיר, כי זה מקרוב פרסם א"מ הברמן אלפא ביתא דבן סירא נוסחה שלישית (תרביק, חוברת לגרשם שלום, שנה כ"ד, חוב' ב'-ג) ומובא שם, בשינוי לשון, עניין המובא בברכות נח ע"א, והוא מעשה ר' שילא שהלקה את הבא על גויה, וסופו של מעשה בנוסחה זו : „ולא עוד אלא שפי[רש] במקום אחר דנין אחרון בחרביה, שקל ספסירא וקטליה“ ; והמהדיר אומר : דנין אחרון — הלשון מגומגמת. אילו זכר

מאמרו של ילון, ובייחוד אילו זכר פירוש אחד לפי אחרין
מלשון תרגום לירמיה ה. ח — היה מוצא, כי לעניין ר' שילא,
שולקה שוכב עם הגויה מתוך שהוחזק לו כשוכב עם חמור,
לשון אחרין אינו מגומגם כלל.

ולא הארכנו בזה אלא להדגיש, כי הנעזר באותו כתוב
במשלי על דרך השינוי שהטיל רב פפא רשע — אחר, אי אפשר
שלא יתגרר לו הד כינוי אלישע ואווירתו, ונמצאת כוונת
הניטראליזציה של רב פפא בטלה, וביטולה על דרך היפוכה
הגמור. כדוגמה בולטת לכך תשמש חדירתו של השינוי ללשון
דיבור, לשון אידיש ישנה. כי הנה בבוא ר' יקותיאל בליץ
לתרגם אותו כתוב, יאמר: „דער רעכט פערטיגיר ווערט אויש
לייד גצאגין אונ' דער בויז וויכט קומט אן זיין פלאץ“; ואילו
ר' יוסף ויצנהויוזן אומר: „דער גירעכטי ווערט אויש גיצאגן
פון דעם לייד אונ' דער בויזוויכט קומט אן זייני שטאט“. אולם
בבוא לפניהם ר' אלחנן ב"ר אברהם העלין במגילת ווינץ שלו
(מהדורה קמאה, 1616) להיעזר באותו כתוב למעשה שהיה, הרי
לא בלבד בנוסחה העברית, אלא גם בנוסחת אידיש המחורזת,
בא לשון הכתוב כשינויו: (מהדורת מאקס וויינרייך, שטאָפּלען,
ברלין, 1923, עמ' 177):

עש וואר אונז נאך ניט גאר וואול,
מיר פאָרכטן זיך זער פאָר שיסן
פון דער בריקן אראב דש זעלביג מאל,
דען דש שיף מוזט דר דורך פליסן
אז בייא אובן באך גישעהן איז אלברייט

אונ דער זעלביג טראף זיינן גיזעלן

דער צדיק ווארד בישידמט פון לייד

אונ אן זיינר שטאָט הש"י איין אנדרן טעט שטעלן.

שיעורו: לא טוב היה מעמדנו, יראנו מאוד מיריות מעל השור שתחתיו נאלצה הענייה לעבור, ובאופןאך כבר אירע, כי ההוא, כלומר היורה, פגע בחברו (או משמשו), הצדיק נשמר מצרה ותחתיו השם יתברך אחר העמיד. הניגוד צדיק — אחר מקוים כדרך שינויו של ניגוד הכתוב: צדיק — רשע.

ולא רחוק להניח, כי נצמח ממילא כמין סילוגיזמוס כפול:
(1) רשע — אחר, (2) אלישע — אחר, שעשוי היה להשתרבב לתוך תיבת אחר ולהפקיע את הניטרליות שלה. אמת, כינוי הגנאי לאלישע נזכר בראשונה בחייו, במעשה הזונה שתבעה ושראתה אותו עוקר צנון בשבת ואמרה: אחר הוא (חגיגה טו ע"א). אולם ראוי להעיר, כי גם אחרי פטירתו כינוי זה מוצנע בדברי רבי, שבאו בנותיו של אחר ליטול צדקה, גזר רבי ואמר: אל יהיה לו מושך חסד ואל יהי חונן ליתומיו (ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א), ונראה שכיוון לא בלבד לאותו כתוב בתהלים (קט, יב) אלא גם להמשכו: "יהי אחריתו להכרית בדור אחר ימח שמם" (שם, יג) — באופן שתיבת אחר כפולת-משמע, גם הדור העתיד לבוא, גם צאצאי אלישע. וכפל משמע זה ארב לשימושה של תיבת אחר, וראה, למשל, בספר חסידים סי' רצב מזהיר מלימוד תלמידים בסתרי תורה והשבעות: "לבסוף יהיה לו למכשול כמו אחר". וקודם בסי' כ' לעניין משנה שמו, כלומר שאני אחר ורואה לסייג: "ואינו אותו האיש שעשה המעשים הרעים", ור' ראובן מרגליות מעיר לעניין "והוא קרי ליה

יהודה אחרא, אלעזר אחרא ומאריך בזה, ויעוין שם. על כל פנים מתוך לשון הסיוג נשמע החשש של עירוב אחר ואחר, ואמנם נתקיים שינוי השם אך לא בלשוננו אלא בלשון לעז, והוא עניין הסבת השם לאלתר (alter — אַלְטֶר), ולימים נתפרש לשון אלטר כלומר "זקן" כסגולה לאריכות ימים, וכן מלעיג יצחק גולדמן ("פחד בלילות", ורשא, 1876, עמ' 31):

פָּכָה גַם אֶל מוֹת הֵן יַעֲרִים בַּחֲלָד
וְשָׁמוּ יִסֵּב אִישׁ עֵת מוֹת בַּשַּׁעַר
וּמִשְׁפָּלֵת תִּקְרָא "זָקֵן" לִי לֵד
וּרְאוּבֵן לֹא שָׁמְעוֹן, לֹא זָקֵן נֶעַר.

ועניין זקן גם לשון אלטער גם לשון זיידע, ונמחק קישור אלתר — alter — אחר, וממילא נמחק הקישור: אחר — אלישע¹. ובאחרונה נעיר לעניין אחר, שאם כי המחקר אך בימינו גילה זיקת אחר לאחור, דין להזכיר גישושו של קלמן שולמן בסיפורי עיבודו על אלישע בן אבויה ("שפה ברורה", וילנא, תרכ"ד), הכותב מזה (עמ' 19): "אשר על כן לא נקרא עוד בשם אלישע — יען כי אלי לא שעה עוד — רק בשם אחר יכונה — כי בהפך לאיש אחר וישע אל הבלי עובדי אלהים אחרים"; ואילו מזה יכתוב (עמ' 37) משמו של אלישע: "וגם אנכי כבר נסוגתי

1. מובן, כי הקישור עשוי שיחזור מאליו במקרה מסוים, כגון מעשה ר' יעקב עמדין בקטרוגו על אנשי כת פראנק וראשם אלישע שור, וכן יאמר בס' השימוש: "עודם מדברים עמו והנה הארורים כת ש"ץ שר"י באו לבקרו ובתוכם הזקן האשמאי אלישע אחר".

אחור מחפץ לבבי לראות את פני ד' — אשר לא יראם האדם וחי, אך מדוע גם אחוריו לא יראו.

נחזור עתה לעניין שימושו של עגנון ונעיר, כי הוא גופו מדגיש אווירת הגנות האופפת תיבת אחר, ואף מעמידנו עליה לעניין שימושה במקרא וכן יכתוב («הדום וכסא», פרשה שנייה, סעיף כז): «יפתח גבור חיל היה, בנה של אשה של שבט אחר, שלא נשאה לאחד מבני שבטה. הוציאה משבטה וקרא לה שם גנאי, כמו שכתוב בספר שופטים והוא בן אשה זונה, כי זאת לפנים בישראל, אין נחלה עוברת משבט לשבט, לפי שאמרה תורה לא תסוב ממטה למטה אחר, לפיכך לא היה איש נושא אשה שלא משבטו, יצאה מבית אביה בלא נכסים לבית בעלה כמו זונה שאין לה אלא זנות ולא שאר נכסים וקראו לה שם-גנאי. עמדו אחיו של יפתח וגרשו את יפתח. אמרו לו, אתה לא תנחל בבית אבינו, שכן אשה אחרת אתה. אחרת לשון מאוס, כל דבר תעוב ומאוס קרוי אחר, כמו אלהים אחרים לעבודה זרה וכמו דבר אחר לחזיר, אף כאן אשה אחרת, אשה גנויה ומאוסה, שמאסה בבני שבטה ומאסה בה שבטה. ובאמת אשה כשרה היתה וביתה פתוח היה לאורחים, ונתנה מים ומזון לכל עובר ושב, כפונדקאית שאינה מבחנת בין אורח לאורח, לכך זכתה שיצא ממנה יפתח שעשה הקדוש ברוך הוא תשועה לישראל על ידו». ודאי, שהכותב נגע בלי משים בבעיה הגדולה של בירור לשונות אחר במקרא («איל אחר», «אחיכם אחר», «אחריך בנימין» וכדומה), אבל לענייננו עתה חשובה הדגשת כפל הפירוש של תיבת אחרת — גם היוצאת מכלל שבטה גם מתועבה ומאוסה, ועיקר גנותה כזנות.

שהרי כך גם כפל הפירוש של תיבת אחר כשם גנאי לאלישע — גם היוצא מכלל עמו ואמונתו, גם עושה מיאוס ותיעוב, ועיקרם זנות ממש. אולם בבוא המספר שלנו להיעזר בכתוב „צדיק מצרה נחלץ וגו'“, והוא נעזר בו על דרך השינוי שהטיל רב פפא, ואומר: עד שנחלצנו מפקיד רע ובא אחר תחתיו — הריהו פוטר תיבת אחר מאוירת הגנות, ולא זו בלבד שהוא מחזיר לה מעמד הניטרליות, אלא מותח עליה בפירוש חוט של חיבה. אם לדקדק בדרך שינויו, הרינו חייבים תחילה לזכור, כי אותו פקיד רע, פקיד דואר שעייב וחזר ועייב שילוח העפר לאותו זקן שנתאוה לו, לא היה מישראל, ונמצאת אמירה שנחלצנו מפקיד רע — בחינת אמירה: שנחלצנו אנו מישראל ממי שאינו מישראל. וכבר היה מי שהחליף לשון צדיק מצרה נחלץ בלשון יהודי מצרה נחלץ — הוא אשר ברש, שקרא כך שם סיפור שלו (נדפס ראשונה תרפ"ח; במהדורה הגדולה של כתביו, כרך א', עמ' 410 ואילך). אולם העיקר הוא במה שאותו פקיד רע לא בא אחר אלא באה אחרת תחתיו, שהרי קראנו: „במקומו של אותו פקיד ישבה ריבה אחת וקיבלה אותי בסבר פנים יפות. צעירה היתה ונאה היתה ובת ישראל כשרה היתה לפיכך היה לבה טוב“ (עמ' קכב). על-פי-הדין הוצרך לכתוב „משנחלצנו מפקיד רע באה אחרת תחתיו“, ולא כתב כך, כנראה מתוך שטעמו לא הניחו לשנות משקל הכתוב, אבל הקורא המבחין שומע ממילא מאחורי תיבת אחר תיבת אחרת, ורואה אותה אחרת כחילופו של הרע וממילא כסמלו של הטוב, ונעשה בה ממש כאותו התיקון, שהמספר עשה, ברוח המדרש, לאותה אשה אחרת אם יפתח. כי כדרך שאמר על אותה ריבה ובת

ישראל כשרה היתה, כך הוא אומר לימים על אם יפתח : ובאמת
 אשה כשרה היתה. ולא עוד, כשם ששמענו על אותה ריבה
 „לפיכך היה לבה טוב“, אנו שומעים לעניין יפתח הדגשת הטוב
 בכמה לשונות, כרוח הדרש על ארצו ארץ טוב : „בואי וראי
 שבחם של טובי עין, הרי ארץ טוב בכלל ארץ ישראל היא, והרי
 ארץ ישראל כולה טובה, כמו שאמר הכתוב טובה הארץ מאד
 מאד, אלא בשביל טובת עין שנהג אדוניה נקראה ארצו ארץ
 טוב“.

אבל משראינו, כי תיבת אחר שבאה תחת תיבת רשע
 שבכתוב, נדרשה לטובה, הרי התיקון שנעשה בה ולה מפתנו
 להקשות, אם אין מאחורי התיקון גם תיקון למי שנקרא אחר,
 והיא קושיה הצופה לתירוצה שעניינו מעבר לחקר-הלשון.

ד

שימושים שבדקנו בהם ראינום שמוש שימוש ובית-
 מרבעתו במסורתה של הלשון וחיי ספרותה, אבל מתכונתם
 פשוטה, וצד-השעשוע שבהם מתמצה בו גופו. ואין הדיון
 בשימושים אלה וכמותם אלא כפתיחה לדיון בשימושים מורכבים
 מהם, ששחוקם עמוק עד שניתן לפקפק אם הגדרת שחוק עודה
 הולמתם. כדוגמה נביא שימוש, שהמספר נעזר בו בכפל פנים
 — גם לצד שטחו של השחוק גם לצד עומקו. בסיפורו „מעלות
 ומורדות“ נראה בהתהפך הגלגל על ר' חנן אבא היורד מטה
 מטה, עד שהוא נוטל סחורתו מחנווני שהיה לפניו משרתו,
 ועכשיו הוא ראש חנווני-העיר. „הימנו לוקח ר' חנן אבא סחורתו
 ועל שם אשתו של זה החנות רשומה בערכאות. בערב הוא בא

ומחזיר לו מפתח חנותו ובבוקר הוא שב ליטול את המפתח" (כרך "מאז ומעתה", עמ' רסב). הפסקה המוטעמת בנויה כדרך המקרא במגילה: "בערב היא באה ובבקר היא שבה אל בית הנשים שני — לא תבוא עוד אל המלך כי אם חפץ בה המלך ונקראה בשם" (אסתר ב, יד). דרך השחוק בעולם בולט מעצם חילופי המסגרת ואווירתה — כאן מלכה בחצר מלכות הבאה אל מלכה בערב ושבה בבוקר, וכאן חנווני בחנותו הבא בערב אל מי שהיה משרתו ונותן לו מפתח, ובבוקר הוא שב ליטלו. השימוש הוא על דרך ניטראליזציה של הכתוב לצד אפשרות פירושו שלא בתחום של בינו לבינה. כי זאת לזכור: דברי המגילה בערב היא באה ובבקר היא שבה נעשו כמטבע לתיאור סיטואציה חוזרת של אישה המצילה את העדה בחרפה את עצמה לשליט, אם מלך אם הגמון, ולימים נעשו מדרש לעוקצי-דופי, וכדוגמה רמזי ערמה של משכילים בדיבורם על סוד פקידת העקרות של צדיקי החסידים, וכן רואה יצחק גולדמן לשים בפי רבי בצוואתו לבנו ("פחד בלילות", ורשא, 1876, עמ' 36):

לא כן עלמה על פרי בטן צועקת:
 "עקרה אנכי, בנים לי הבה" —
 תרא קצת חיה היא בן חובקת,
 אם ערב היא באה ובקר שבה —

דרש-הדופי בולט ביותר, כשזכר הכתוב או הדף משמש כוונה הפוכה — לא דבר-טומאה אלא מניעתו, כגון ניסוח הרמב"ן לעניין דברים כד, ד: "ועל דרך הפשט אחרי אשר

הוטמאה מבעל הראשון ירמוז כי כל אשר ידעה איש אחר תחשב לו טמאה, ואלה מצוות מחודשות בגט ובחזירה, וטעם הלאו הזה כדי שלא יחליפו נשותיהן זה לזה יכתוב לה גט בערב ובבוקר היא שבה אליה, וזה טעם לא תחטיא את הארץ להזהיר בית דין על כך". בעוד דוגמת המספר שמרה על דיוקו של הכתוב בחילופה של לשון נקבה ללשון זכר — בערב הוא בא... ובבוקר הוא שב — ואותה נפש עצמה מקיימת את שתי הפעולות, הרי דוגמת הפרשן קובעת שתי פעולות, ראשונה מעשה איש שלא כלשון הכתוב ("יכתוב לה גט"), אחרונה מעשה אישה כלשון הכתוב ("שבה") מתוך שמירת המועדים וסדרם ("בערב — בבוקר"). והצד השווה שבין שימוש זה ובין הכתוב במגילה הוא, שהפעולה היא בתחום שבינו לבינה. דוגמה דומה, גם היא בתחום שבינו לבינה, בשמירת המועדים אך בשמיטת הפעולות — הירש גלברג בביקורתו החמורה על מנהגי הנישואים בדורו יכתוב ("המתאונן", לבוב, 1880, עמ' 17):

לֹא מִשְׁחָק יִלְדִים אֲשֶׁה לְקַחַת,
אֶךְ אֶרֶשׁ לְעוֹלָם, קַחַת לְצִמִּיתָת,
לְרֵאוֹת עֲמָה חַיִּים, לְרוֹת דּוֹדִים וְנַחַת
לֹא חֶפֶה בְּעֶרֶב וּלְבֹקֶר סֶפֶר פְּרִיָּתָת.

אין צריך לומר, כי אם מבחינת העניין אנו שבויים בחלל זכר הכתוב במגילה, הרי מבחינת הבניין אנו שרויים בחלל זכר הכתוב בתהלים: "בערב ילין בכי ולבקר רנה" (ל, ו), בהיפוכי המעמדות וסדרם.

נחזור עתה למספר שלנו ונראה דוגמה, שמגמת

הניטראליזציה של הכתוב במגילה מתקיימת, אף שהתחום הוא תחום שבינו לבינה. בסיפור „בדמי ימיה“, שהוא כמונולוג של תרצה, היא מספרת על ראשית ימי נישואיה: „החדרים יפים וטובים, ניכר כי ידי אשה חכמה עשו שם ותייפינה אותם. גם חדר המשרתת נבנה. ומשרתת אין לשרת את הבית. אבי שלח לנו את קילא ושלחתיה. ונבוא לאכול בביתו עד אשר נמצא נערה משרתת. בצהרים אנחנו באים ובערב אנחנו שבים“ (בכרך סיפורי אהבים, עמ' סט). תגבורת הניטראליזציה באה על מילואה מתוך שמירת סדר הפעולה והיפוך הזמנים ושינויים („בצהרים — ובערב“). טעמה של ניטראליזציה זאת עומד גם בבוא המספר לתאר מצב, המזכיר בבירור את מעשה המגילה — עניין תיאור ביקורה של יעל בחדרו של חמדת, שכן הפרק השני בסיפור „גבעת החול“ פותח לאמור: „בערב היא באה. צולעת נכנסה לחדרו. כולה לחת גשמים. נעל ימנית כערבה מלאה מים“ (בכרך ה"ל, עמ' קפב). כהשערה מובנת מאליה היא, כי הקורא משקרא את שלוש התיבות בערב היא באה ונתקל בנקודה שאחריהן, הוא כנתקל בעיכוב העוצרו להמשיך כלשון הכתוב ובבוקר היא שבה, ואף שמנגנון הזיכרון מלחש ממילא המשכו, הנקודה כמבטלתו למפרע. והביטול מתגבר, ככל שהוא מוסיף וקורא: „יעל באה. חמדת לא שמע בבואה — — — חבל שהזמן אינו עומד. ודאי כבר יצאה האשמורה הראשונה. יעל קמה ועמדה, כבר הגיע זמנה לישון. חמדת נטל כובעו בידו והלך ללוותה — — חמדת ליווה את יעל וחזר לביתו“ (עמ' קפד-קפו). דומה, הקורא חש עצמו מבויש על שזכר הכתוב העלה בו למקרא מחציתו האחת את מחציתו האחרת, ואפשר המספר

כיוון לביישו בייחוד במלים חבל שאין הזמן עומד — כלומר חבל שאין הערב עומד, וכוונה זו מתחדדת בהמשך-הדברים: כבר יצאה אשמורה ראשונה; כי בין נאמר ארבע משמרות ובין נאמר שלוש משמרות הווה הלילה, על כל פנים אשמורה ראשונה רחוקה מבוקר. ואולי לא נטעה, אם נשער, כי מלכודת האירוניה, שהמספר שם לו לקורא, תוספת מוקש בה, והיא במלים כבר הגיע זמנה לישון, שכן הקורא כמוזמן להתעורר על השגרה שבלשון ההגדה: הגיע זמן קריאת שמע של שחרית, ובעצם עודו רחוק מהכיר בין זאב לכלב או בין תכלת לכרתי, כי, כאמור, אך האשמורה הראשונה היא.

אולם שימושי המספר שבדקנו בהם שימושי-שחוק הם על דרך ההיתול הדק, מה שאין כן בסיפורו „חופת דודים“, והוא סיפור תוגה המרעיש את הנפש, ושבזו תתואר חידת מיתתה של צילה על דרך אמונת העם, כי נשמת המת תקדים לפני מותה לבקר קברה: „ונשמה אשר לא ידעה יוחנן תבוא לילה. תביט לארץ תשתומם והאדמה תפצה פיה, תבלע דמות דיוקנה. וחבל נשמות עולות להוביל אותה אל שבילי הנועם. בערב היא באה ובבוקר היא שבה. בטרם יעבור החודש ימות מת. אפס כי לא ידע אם איש או אשה“ (בכרך „סיפורי אהבים“, עמ' רפג). וכן: „ארון המתים ירטט בלילה. היום או מחר ימות המת. אז תבואנה שתיים נשים אל צילה לילה. ותקחנה מענפי ההדסים אשר על הראי אשר צפן אותם אביה לברך במוצאי שבת. ותקחנה שבעה עלים ותשבנה על קבריהן למשוך בשרה בתמרוקי הנשים. בערב היא באה ובבוקר לא שבה. ואחר הצהרים באו קוברי המתים. מדדו את הארץ ויכרו קבר“ (שם,

עמ' רפד). אנו עתה לא בלבד מעבר לשחוק, אלא גם מעבר לניטרליזציה, ואדרבה שימושיה עד עתה נראים לנו עתה כקור מעבר בין שימושיו של הכתוב לצד פירוש של מטה ובין פירושיו של הכתוב לצד פירוש של מעלה, כרוח המדרש שהמגילה נתעלתה לו כמכלול סמלים גדולים. המספר נעזר בכתוב שלנו באופן שאסתר שבמגילה היא הנפש, וכבר קדם בשימוש של מעלה ר' שלמה בן גבירול ב"כתר מלכות", שנעזר בשימוש שלנו לעניין השמש:

וּבְכָל יוֹם יוֹם תִּשְׁתַּחֲוֶה לַמֶּלֶכָה וּבֵית נְתִיבוֹת נִצָּבָה
וּבִשְׁחֵר תָּרִים רֹאשָׁה וְתִקְדַּ לְעֶרֶב בְּמַעֲרָבָה
בְּעֶרֶב הִיא בָּאָה וּבִבְקָר הִיא שָׁבָה.

וראה ח' שירמן בביאורו (השירה העברית בספרד ובפרובאנס, כרך א, עמ' 266): "תשתחוה — עיין סנהדרין צא עב: מפני מה שוקעת במערב אלא כדי ליתן שלום לקונה", והוא שולח לשיר אחר של גבירול (שם 252). אנו רואים, כי הפייטן שינה מובנה של תיבת באה כעניין בוא השמש כלומר שקיעתה, וממילא מתפרשת תיבת שבה כזריחתה, ונראה כי ברישום פיוטו בא אברהם גולדפאדן לתאר את אימת אדם וחיה בראותם ראשונה שקיעת החמה, היא האימה שנדרשה הרבה, ואת שמחתם בראותם אותה חוזרת וזורחת ("ציצים ופרחים", מהדורת תרנ"ז, עמ' 14):

וּשְׁכוּרֵי שְׁמָחָה בְּמִקְוָמָם כֹּה נָחוּ
עַד אֲזֻלָּה יָדָם וּפִיָּהֶם פָּצְחוּ:
צוּרָנוּ! — הֵן שְׁמָךְ נִגְדִיל אֶף נוֹקֵר

פִּי שֶׁמֶשֶׁךְ זֹאת הַחַיָּה רוּחַ נִשְׁבֶּרֶת
 עֵתָה הַשְּׁכָלְנוּ חֻקָּה הִיא שׁוֹמֶרֶת
 בְּעָרֵב הִיא בָּאָה, שָׁבָה בַּבֶּקֶר.

שלא כפייטן וכהולך בעקבותיו, הנעזרים בכתוב שבמגילה לעניין השמש מתוך פירוש באה — שקעה, נעזר בו המספר שלנו לעניין הנפש, כשהביאה והשיבה מתפרשות כפשוטם. ולעניין פירוש ביאה — שקיעה ראוי להביא דוגמה מה שמספר ד"ר צבי 99 במאמרו הפולני „דבר על האמן עגנון“ („נובי דו'ינניק“, 2 באוקטובר 1932): „לפני שנתיים שהה שמואל יוסף עגנון בפולין. בא מארץ-ישראל לגלילות מולדתו, ביקש לחדש בזיכרונו את שנות עברו בעיירות נידחות במזרח של פולין הקטנה, בבוטשאטש ויאזלוביץ, בזאלוויץ ופודקאמין — — שיחק המזל שזכיתי לבלות ימים אחדים בקרבנו — — באנו לבית-ספר עברי בעיירת-שדה. ירדו דמדומים, ולרוע המזל נפסק אור החשמל מחמת חובות שלא נפרעו. המורה המבויש התחיל להתנצל ולהצטדק, שהוא אנוס להקביל פני אורח נחשב כזה באפלה. אולם עגנון כמנהגו הרגיעו בדברי המדרש: התנחמו — אמר — הכתוב אומר, כי יעקב אבינו בלכתו חרנה לן בבית-אל כי בא השמש. אומר המדרש, כי הקדוש ברוך הוא הקדים וכיבה השמש, שיוכל להתוודע אל יעקב ביתר ליבוב באפלה. תפקיד זה מקיים עתה מכון-החשמל. הדמדומים יקרבו אותנו זה אל זה, נדבר ביתר ליבוב. ודיברנו“. אבל הנעזר בדרוש כי בא — כיבה זוכר ממילא מה שנדרש ביעקב: „וילן שם כי בא השמש ר' פנחס בשם ר' חנן דצפורין: שמע קלהון דמלאכי

השרת אומרין בא השמש אתא שמשא אתא שמשא, ובשעה
שאמר יוסף והנה השמש והירח וגו' אמר יעקב: מי גילה לו
ששמי שמש (מדרש הגדול פ' ויצא וכן ב"ר פד). וכשם שנדרשה
תיבת בא בכפל הוראה כך נדרשה תיבת שמש בכפל-הוראה.
כי הנה אמר המדרש: "רבי שמעון בן מנסיא אומר: חבל על
שמש גדול שאבד מן העולם שאילמלא לא נתקלל נחש כל אחד
ואחד מישראל היו מזומנים לו שני נחשים טובים, אחד משגרו
לצפון ואחד משגרו לדרום וכו'" (סנהדרין נט); באה המליצה
ונדרשה שמש בכפל הוראה — מעשה בר' דוד, בנו של החכם
צבי, שהיה רב ביאריטשוב, ולעת זקנה התפטר מרבנותו והלך
ללישנוב ונעשה בה שמש, וכשנפטר לעולמו וכתבו על מצבתו:
"חבל על שמש גדול שאבד מן העולם — לא פסק פומיא עד
צאת שמשו וטהר גברא" (כתבי הגאונים לר' צבי הורביץ,
עמ' 34). לאמור, נדרש כפל-משמע שמש — שמש. ועניין צאת
השמש אף נדרש גם הוא בכפל משמע — גם זריחת החמה
גם יציאת הנשמה, וראה לשון הגמרא לעניין ובא השמש וטהר
(ויקרא כב, ז), "ביאת שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה ואין
כפרתו מעכבתו לאכול בתרומה וממאי דהאי ובא השמש ביאת
השמש ומאי וטהר טהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי וטהר
טהר גברא (ברכות ב ע"א וע"ב). ולא הארכנו בזה, אלא משום
שהמספר שלנו מספר לנו עניין ר' דוד ושמשותו ולשון מצבתו
בסיפורו "אורח נטה ללון". בעניין התמיהה על רבי
חיים, תלמיד חכם שהיה לפנים שקוד על תלמודו, ועתה אינו
פותח ספר, מזכיר המספר דומים לו, שניים מבני-דורו יושבי-
עירו, בקיאים להפליא אף שלא פתחו ספר גם הם, וכשלישי

הוא מזמן להם בן דור רחוק לאמור: „כיוצא בהם רבי דוד בנו של הגאון חכם צבי ששימש כל ימיו ברבנות ובסוף בא למקום שאין מכירין אותו ונתמנה לשמש והסתיר את מעשיו ולא גילה מי הוא, עד לפטירתו. זהו שחקקו על מצבתו חבל על שמש גדול שאבד מן העולם” (עמ' קצו). וזאת לזכור, כי המספר מעלה את בני החכם צבי בסיפוריו, וביותר בנו ר' אפרים, ולענין ר' יעקב עמדין — הרי נעשה אפילו שמו של בן-דורנו בסיפור מסיפורי המעשים¹.

ולהשלמת דיוננו נזכיר דרכו של ח"נ ביאליק בשירו „חלפה על פני”, שבו ידבר על חילול לשונו של האדם, שאין בה מלה שלא נטמאה, ותיאור חילולם של ניב והגיג ניתן על דרך כך:

יוֹנֵי הַזְכוּת, שֶׁלֶחֶתֶן לְעֵת בִּקְרָ שְׁמִיָּה
שָׁבוּ אֵלַי לְעֵת עָרֵב — וְהֵן עָרְבִים מְלֻמְדֵי אֲשִׁפּוֹת.

קל לראות, כי המשורר נעזר בתמונה שלנו („שבו — — לעת ערב”) בהיפוך סדר הזמנים, אלא שהוא מבליעה בתמונה אחרת של כפל-ניגוד, היא תמונת היונה והעורב המשולחים מתיבת נוח, באופן ששתי התמונות משתלבות ככפל ניגוד: בוקר — יונה, ערב — עורב; וחריפותו של הניגוד הוא בגלגולה של היונה לעורב. ועיקרה של החריפות הוא בפסיחה על המועד שנקבע במקרא כדי שבוע („שבעה ימים — שבעה ימים”)

1 ואגב, על פי המליצה חבל על — שאבד בנה, בסיפורו „ספר שאבד”, שלא כונס עדיין, את האמירה: „חבל על ספר שאבד”.

וצמצומו על יום אחד ("בוקר וערב"). אולם צמד בוקר וערב
 וצמד יונה ועורב הם פרשה לגופה. לענייננו עתה חשובה תשומת
 הדעת על השינוי המועט, בערב — לעת ערב, שדרכו מתבררת
 לנו מתוך הקבלת שני קטעי־שיר שונים שעניינם אחד.
 ב"אלמנות" אנו קוראים על אמו של המשורר:

יִדְעָתִי כִּי לַעֵת עֶרֶב אֶל הַסֵּף הָיָה שׁוֹב תָּשׁוּב
 בְּשִׁבְרוֹן מְתַנֶּיָּה וּבְרִגְלֶיהָ הַבְּצֻקוֹת כְּלִי מֵלֹא בּוֹשָׁה.

והשיר, שקדם הרבה, "שירתי", קראנו על אמו:
 אֲזַ תּוֹצִיא הַשּׁוֹקָה אֶת חֲלָבָה וְדָמָה.
 בְּעֶרֶב הִיא שָׁבָה כָּל עוֹד בָּהּ נִשְׁמָה.